

ТҰЛҒАНЫ ЭТНИКАЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІ МЕН ТОЛЕРАНТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Қадиша Қадыровна ШАЛҒЫНБАЕВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
профессоры, педагогика ғылымдарының докторы

Назымгүл АЛБЫТОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты

Әлеуметтендіру – тұлғаны қалыптастыру – индивидтің сол қоғамда нәтижелі қызмет атқаруына мүмкіндік беретін мінез-құлық үлгілерін, психологиялық ұстанымды, әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды, білім, білік, дағдыны меңгеру үдерісі. «Әлеуметтендіру» ұғымы адамды әлеуметтік қатынастар жүйесінде әр түрлі әлеуметтік бірліктердің (топтар, институт, ұйымдар) түрлеріне интеграциялау, одақтық қауымдастыру.

Әлеуметтендіру – мәдени элементтерді түсіндіру, әлеуметтік мұраттар мен құндылықтарды игеру негізінде жеке тұлғаның қасиеттерін қалыптастыру. Ол қоғам талаптарын жеке тұлғаның қалыптасу кезеңінде бірте-бірте игеруі, сана мен тәртіптің маңызды әлеуметтік мінездері, сонымен бірге оның қоғаммен қарым-қатынасын реттейді.

Э. Дюркгейм әлеуметтенуді тәрбиенің әсерімен «адам ету» ретінде анықтайды, бұл «ересек ұрпақтың жас ұрпаққа әсер етуі», бірақ индивид үшін тәрбие қысым, көндіру, күштеу, басқа идеяны зорлап міндеттеу ретінде қатысады [1].

Ж.Пиаже бойынша, әлеуметтендіру – бұл баланың дамудың белгілі бір деңгейіне жетіп, басқа адамдармен ынтымақтастыққа қабілетті болу, әлеуметтік ортаға бейімделу үдерісі [2]. Отандық педагогикада бұл процесті жоғарыда айтылғанға ұқсас түсіну енгізілген.

Қазақстан халқы жастарының этникалық әлеуметтенуі әлеуметтік бірлік ретінде, яғни оларда жағымды этникалық сәйкестілікті және этникалық толеранттылықты қалыптастыру мен сақтау маңызды. Жастар өздерінің этникалық жек көрушілігін белсенді көрсетеді. Жастар санасының идеологиялығы салт-дәстүрмен, идеямен иландырып, сендіріп, тұлғалық сәйкестілікті (ұқсастық, біргеілік) оның қалыптасуының дағдарыс фазасында сақтаудың бір үлгісін ұсынады. Э.Эриксон индивид дамуының өмірлік циклінде жасөспірім кезеңі өзіне-өзі қарсы келуден, сонымен қатар өзіне-өзі ұқсамауды жек көрушіліктен сақтандырудан бас тартуға мүмкіндік беретін тұлғаның сәйкестілігін қалыптастыру үшін дағдарыс кезеңі болатынын ашып көрсетеді [3]. Сонымен ғалымдар жас адамның ұжымдық сәйкестікте, ұқсастықта, ол үшін маңызды әлеуметтік топтармен, соның ішінде, этникалық бірлікпен тұлғалық сәйкестілігін қолдаудың қажеттілігін көрсетеді. Осылайша жасөспірім тұлғаның этникалық санасының және толеранттылықтың қалыптасуында дағдарыстық кезеңді көрсетеді.

Жекелік және тұлғалық, топтық деңгейде этникалық бірқатар қызметтерді атқарады:

Біріншіден, бірдей бірлестіктің мүшесі үшін этникалық институционалды нормаларды, әлеуметтік мінез-құлықты үйлестіруші болады. Этникалық жалпы қабылданған тұрақты құндылықтар, салт, дәстүр негізінде тұлғааралық және топаралық қарым-қатынасты үйлестіреді.

Екіншіден, бірдей символикалық ортаны қалыптастыра отырып, этникалық өзіндік ақпараттық сүзгі ретінде қатысады.

Үшіншіден, этникалық адамға табиғи тән қажеттілікті белгілі бір психологиялық тұрақтылық пен айқындылықта қанағаттандыруға мүмкіндік туғызады.

Этникалықтың көкейкестілігі қоршаған әлеуметтік ортаның тұрақсыздығына немесе бір ізге салынуына психиканың қорғаныштық реакциясы (жауабы). Әлеуметтік алмасу және көбінесе, саяси детерминат адамның құндылық әлемін бұзады, этникалық мен салт-дәстүрдің өзгерместігі әлеуметтік инновацияға қарсы әсерінде әлеуметтік-психологиялық фрустрация мен аномияның дамуына қарама-қайшы әсер етеді. Этникалық кертартпалы және дағдарыстық, кикілжіндік жағдаятта адам ананың алақаны сияқты оны жамылуға тырысады. Этникалықтың психологиялық немесе қорғаныштық

қызметі осыдан тұрады. Бөліп көрсетілген үш қызметі өзінің мазмұны бойынша табиғи, ал қалған екеуі тұрақты емес, жағдаятты сипатқа ие.

Белгілі бір жағдайларда этникалық ұлттық қозғалыс формасына жұмылдырыла отырып, белгілі бір экономикалық, саяси немесе басқа мақсаттарға жетудің тиімді құралы, бұл құрал саяси топ не класқа қарағанда әрекет етпейді. Әлеуметтік дағдарыс немесе топаралық кикілжің жағдайында этникалық (элита басқаруды бақылаушы) әлеуметтік экспектация ретінде, саяси талап ережені анықтайды. Мұнда этникалықтың құралдық, немесе жұмылдырушылық қызметі көрінеді. Жұмылдыру сатысында этникалық жекелік-тұлғалық және топтық деңгейде сана мен мінез-құлықтың бағыттылығын мотивациялайды. Бұл жағдайда әлеуметтік ақиқат, саяси, экономикалық немесе басқа да құндылық этникалық топта алдымен этноұлттық қызығушылықпен сәйкестік не сәйкес еместік призма ретінде қарастырылады. Этникалық әлеуметтік бағалау өлшемі ретінде қатысады. Соның ішінде саяси өзгерістер бекітеді, немесе ұлттық абырой мен беделді түсіреді. Этникалықтың мотивациялық қызметі осымен сипатталады.

Гипертрофия этникалықтың органикалық, табиғи және жағдаятты ретінде этникааралық қатынастың тұрақсыздығына алып келеді. Этникалық көбінесе, әлеуметтік кеңістік болып табылатын бірдей этникалық кеңістікте қызмет атқарады. Оның шекарасы белгілі бір этникалық топта өзін және басқа мүшелікті жаздырудың негізіндегі сияқты кейбір жалпықабылданған символдарды қабылдау және демонстрациялаумен анықталады.

Этникалық әлеуметтендіру қазіргі қоғамда жаһандық дүниетанымдық миссияны – тұлғаның индивид пен қоғамның өмірінде этникалықтың кикілжіңдік қызметіне мүмкіндік беретін көптеген және көп деңгейлі сәйкестілігін қалыптастыруды орындайды: жағымды этникалық сәйкестілік және толеранттылық этникалық өзара әрекеттік. Этникалық әлеуметтендіруді мәнді толықтырудың жаңа түсінігі қазіргі жағдайда этникалық әлеуметтендіру феноменін концептуальды дайындауды қажет етеді.

Қазіргі қазақстандық қоғам үшін этникалық әлеуметтендірудің әлеуметтік технологиясын, құралдарын және кикілжіңді механизмін іздеу аса көкейкесті. Жас ұрпақтың әлеуметтік қалыптасуы мен дамуы процесіне этномәдени факторлардың әсері анық әрі шындық. Бірақ этникалық әлеуметтендіру белгілі бір дәрежеде басқарылады, осы үрдіске әлеуметтік әсер ете алатын институциональды механизмге қатысты.

Этникалық әлеуметтендіру этникалылықты ұдайы өндіруге мүмкіндік береді, қазіргі қоғамда жекелік-тұлғалық, топтық деңгейде бірқатар қызметтерді орындауды жалғастырады: үйлестірушілік, ақпараттық, психологиялық, құралдық, мотивациялық. Бұл бірліктің әрбір мүшесі үшін этникалық институционалдық нормалар арқылы әлеуметтік мінез-құлықты реттеуші ретінде қатысады. Кез келген адам көптеген мәртебесімен бір мезгілде әлеуметтік рөл жиынтығын орындайды, топ арасындағы әлсіз байланысты көрсетеді. Демек әрбір рөл мен әрбір топ бір-біріне өзінің талабын ұсынады, көбінесе, келіспейтін, керісінше бір-біріне қарама-қайшы болады.

Этникалылық тұлға аралық және топ аралық қатынасты салт-дәстүр, әдет-ғұрып негізінде реттейді. Этникалық әлеуметтендіру оны ретке келтіреді және жүйелейді. Этникалылық жалпы қабылданған мәдени құндылықтар мен мұраттарды реттейді. Этникалылық әлеуметтік инновациялық тәсіл ретінде, қоғамдық өмірдің барлық саласында қолданылатын әлеуметтік тасымалдаушы болып табылады. Халық өмірінің маңызды бөлігі деңгейінің төмендеуі, саяси және экономикалық тасымалдау, мәдени тежелу, моралдық және адамгершілік бағдарды жоғалту – бұл факторлардың барлығы әлеуметтендірудің жағымды негізін бұрмалай және бұза отырып, жастардың санасы мен мінез-құлқына әсер етеді. Осыған байланысты болатын әлеуметтік ауытқу жастардың кикілжіңді әлеуметтік байланыстарын және қатынасын, құндылығы мен нормасын сақтауға және ұдайы өндіруге кедергі жасайды.

Қазіргі Қазақстанның көпмәдени аумағын меңгере отырып, жастар отандық, этникалық тарих пен мәдениеттің құндылығын және маңызын вербалды қарым-қатынасты мойындайды, бірақ тәжірибеде индустриалды өркениет стандарты мен батыстық жаппай мәдениетті басшылыққа ала отырып, өзінің мәдениетін ұдайы өндірудің төмен деңгейін көрсетеді.

Этномәдени әлемнің үлгісі этникалық топтың өкілі ретінде тұлға дамуының мәдени контексіне күшті әсер етеді. Тұлғаның этникалық сәйкестілігінің жеткіліксіздігінен этномәдени құзыреттіліктің дамуында адамға және олардың ұлтына жағымды қатынас мәселесі туындайды.

Этномәдени құзыреттілік тұлғаға келісім мен өзара сенім атмосферасын қолдауды, бірлескен іс-әрекетте жоғары нәтижеге жетуді қамтамасыз ететін мінез-құлық үлгісін табуға көмектеседі, бұл

терісінің түсі, тілі, құндылықтары, мәдениеті арқылы ажыратылатын адамдарға деген қарым-қатынастың ескіргенін көрсетеді.

Этномәдени құзыреттілік күнделікті өмірде және оқу сабақтарында сол және басқа этникалық мәдениет туралы алған білімге негізделген этникааралық өзара түсіністік пен өзара әрекетке дайындықты көрсетеді. Этномәдени құзыреттілікті қалыптастыру алуан түрлі ғылым саласынан білім интеграциясын және этникааралық өзара әрекеттестік міндеттерін шешу қабілетін, жастарды өзінің туған мәдениетіне, сосын өзге мәдениетке ендіруді қажет етеді. Өз мәдениетінің құндылығын басқа құндылықпен бірлікте салыстыра отырып, тану басқа халықтың мәдениетіне еруге, этникааралық түсінісу мен диалогқа қабілетін дамытуға мүмкіндік туғызады. Этномәдени құзыреттіліктің жоғары деңгейіне жетуде жас ерекшелік кезеңдеріне байланысты төмендегі баспалдақтардан өтеді:

1) өзінің этникалық мәдениеті саласындағы, сонымен бірге сол мемлекетте тұратын халықтардың этникалық мәдениеті туралы элементарлы сауаттылығы (мектепке дейінгі және кіші мектеп жасы 5-10 жас);

2) өзінің және Қазақстан халықтарының этникалық мәдениеті саласындағы функционалды сауаттылығы және белгілі бір мемлекеттің этномәдени саласындағы элементарлы сауаттылығы (өтпелі жас кезеңі 11-15 жас);

3) Қазақстанның этномәдениет саласындағы білімділік және әлемдік этномәдениет саласындағы элементарлы сауаттылықтың көрінуі (жасөспірімдік кезең 15-18 жас) [4].

Этномәдени құзыреттіліктің қалыптасуы адамның бүкіл өмір сүру барысында жалғасатындығын ерекше атап өтуге болады. Әлеуметтік шындық пен адамның өзінің өмірлік жағдаяттарының өзгерісі жаңа этномәдени шеңберге алып келеді, ол әрине әр түрлі мәдениет саласында өзін-өзі толықтыруын, түзетуін, нақтылауын талап етеді.

Этномәдени құзыреттілікті қалыптастыру білім мазмұнына этномәдени компонентті енгізу арқылы оқыту мен тәрбиелеудің шарты мен тәжірибені тасымалдау формасын ұсынатын білім беру кеңістігінде жүзеге асырылуы тиіс.

Тұлғаның этномәдени құзыреттігі қалыптасуының жоғары деңгейде меңгеруін сипаттайтын қасиеті толеранттылық, сын тұрғыдан түсінуге, өзінің және өзгенің көзқарасына күдік туғызуға және дәлелдеуге қабілеттілік. Ғалымдар пікірінше, [5,6] толерантты тұлға

әлемнің алуан түрлілігін қабылдауға қабілетті тұлға. Толеранттылықты құрайтын қағидаларға жатады: этникааралық қарым-қатынастағы құндылықтардың, көзқарастардың демократиялық жүйесі; басқа мәдениетімен, санасымен, салт-дәстүрімен адамды қабылдай білу; ұстамдылық пен келісім негізінде басқа ұлт өкілдерімен өзара әрекетке психологиялық дайындық [7].

Қазақстан Республикасы тарихи даму жағдайында көп ұлтты мемлекет ретінде қалыптасты. Тарихтың әр кезеңінде біздің республикамыз түрлі себептермен көптеген ұлттар мен ұлыстардың Отанына айналды. Яғни Қазақстан қоғамы этникалық әртектілігімен ерекшеленеді. Ал жыныстық, жастық, кәсіптік, конфессионалдық және этникалық әртектіліктің адамдар мен әлеуметтік топтар арасындағы өзара қарым-қатынастың сипатына өз әсерін тигізетіні түсінікті. Кей уақытта ол ашық түсінбестікке, тіпті қарсы тұруға әкелуі мүмкін. Мұндай жағдайда ондай қайшылықтарды болдырмайтын, олардың алдын алатын механизмдер жасау қажеттігі туады. Міне, мұның бәрі қоғамдағы әлеуметтік қайшылықтардың алдын алудың мүмкін жолдарының бірі – толеранттылық құбылысын терең қарастыруға жол ашады.

Қазіргі кездегі әлемде орын алған әлеуметтік, дінаралық, ұлтаралық, т.б. қақтығыстар өршіп тұрған жағдайда ғалымдар тарапынан оны қалыптастырудың жолдарын іздеуге ерекше көңіл бөлінуі заңды. Жалпы тұлғада толеранттылықтың қалыптасуы үшін ол рухани дамудың белгілі бір сатыларынан өтуі тиіс, ал ол педагогикалық проблема болып табылады.

Сондықтан 1995 жылғы 16 қарашада ЮНЕСКО-ға мүше елдер қабылдаған «Толеранттылық принциптерінің Декларациясында» білім беру саласында толеранттылық идеясын насихаттауға басымдық берілген. Педагогика ғылымында оның саласы ретінде «Толеранттылық педагогикасы» даму үстінде, онда толеранттылықтың мәні және оны әлеуметтік норма, әлеуметтік құндылық ретінде практикаға ендіруге негізгі көңіл бөлініп ғылыми-педагогикалық зерттеулер жүргізіліп, қазақстандық педагогика ғылымының дамуына үлес қосты.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында, «Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында» қазақстандық патриотизмге, толеранттылыққа, биік мәдениетке, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге тәрбиелеу отандық білім беру жүйесінің негізгі міндеттері ретінде көрсетіледі.